తాజ్ మహల్

మీ అందరికీ తెలిసిన తాజ్ మహల్ గురించి కాదు నే నిప్పుడు చెప్పబోయేది—

[ముంతాజ్, షాజహాన్‌ల అమర ప్రేమ, ఎర్రటి సాయంకాలపు ఆకాశాన్ని ధిక్కరించే తెల్లటి-స్వచ్ఛమయిన రెండు మనస్సులకు అభిజ్ఞ, అపూర్వ ప్రేమానురాగాలకు అమూల్యమైన ప్రతీక, చరిత్ర చెక్కిలిమీద ఘనీభవించిన అందమైన కన్నీటిచుక్క - యీ తాజ్ మహల్ గురించి కాదు నే నిప్పుడు చెప్పదలచుకొన్నది—

ఆగ్రా ప్రయాణాన్ని, ఓ వర్షాకాలంలోని 24 గంటల అనుభవాన్ని గుర్తు తెచ్చుకున్నప్పుడల్లా జ్ఞాపకం వచ్చేది. బూడిదరంగు ఆకాశం, పాలరాతి కట్టడపు ఔన్నత్యం, యమునానది నిండుతనం కాదు—

ఓ చిన్న పూరిగుడిసె, ఎర్రకోట మలుపులో ఓ మురికి పేటకు వందగజాల దూరంలో దట్టంగా పెరిగిన చెట్లూ, నందాలాల్, వాడి పొట్టిభార్య, ఓ కుంటిగుర్రం, ఓ పాత గుర్రబ్బగ్గీ - ఇవీ గుర్తుకొస్తాయి.]

ప్రపంచ అద్భుతాల్ని నవాబుల కళాభిరుచితో, ధనంతో ముడిపెట్టక మనస్సు విశాలత్వంతో, ప్రేమ ఔన్న

త్యంతో కొలిస్తే నేనుచూసిన తాజ్‌మహాల్ ప్రపంచ అద్భుతాల్లో ఎనిమిదవది అయి తీరుతుంది.

ఇది మరో తాజ్‌మహాల్—దీనిగురించే నే నిప్పుడు చెప్పబోతున్నాను.

♦ ♦ ♦

ఆ రోజు దురదృష్టం వరించిన లోభి హృదయంలాగ ఆకాశం బ్రద్దలయి ధారాపాతంగా వర్షిస్తోంది. కొత్తగా ఆగ్రాకి రెండు కొత్త టాక్సీలు వచ్చాయని, వచ్చినప్పట్నుంచీ నాకు అర్థంకాని భాషలో 'గైడ్" పోరుతున్నాడు. కాని మేము దిగిన హోటల్ మేనేజరుకి నందాలాల్ అంటే సానుభూతిలాగుంది. ముసిలిగుర్రం వెనక బండిమీద చలిలో ముడుచుక్కూర్చున్నవాడిని అతనే మొదట పరిచయం చేశాడు. నవ్వితే పళ్ళు ఎత్తు. నన్ను ఆశగా చూస్తూ వంగి వంగి సలాములు చేశాడు. "వీడయితే మీకు కుక్కలాగ సలాములు చేస్తాడు. వీడు ఈ వూరికి తాజ్‌మహాల్ అంత పాతవాడు—తీసుకుపోండి—" అంటూ వచ్చీరాని తెలుగులో చెప్పాడు మేనేజర్. వచ్చినప్పట్నుంచీ వీలయినంత ఘోరమయిన తెలుగులో మాట్లాడుతూ తాను తెలుగువాడినని నాకు హామీ యివ్వబోతున్నాడు. 'నువ్వు కాకపోయినా యీ హోటల్ మారనులే' అంటే పళ్ళన్నీ కనిపించేలాగ నవ్వుతాడు—

నందాలాల్‌ని చూశాను. మాసిన నీలిరంగు తలపాగా, నల్లచారల కోటు, ముణుకుల వరకూ ఎత్తికట్టినపంచె, పల్చటి మీసాలూ. ఆ రోజు వాడి గుర్రబ్బగ్గిని ఉపయోగించే నా నిర్ణయంమీద జీవితమంతా ఆధారపడినట్టు ఆశతో చూస్తున్నాడు. ఆ పూరంతా వాడికి కొట్టినపిండి గావును. మంచి నీళ్ళప్రాయంగా స్థలాలపేర్లూ, వాటి ప్రాశస్త్యం చెప్తున్నాడు. మాట్లాడుతుంటే చిన్న నత్తి ఉన్నట్టు అనిపించింది. మధ్య మధ్య ఆగుతూ, ఏదో ఆలోచనతో నిలిచిపోయిన ముఖం పెట్టి, నాలిక సరిచేసుకొని మరోమాట పేరుస్తాడు-[రాజకీయ నాయకుడిలాగ, మన దేశంలో మంత్రి కావలసిన అర్హతలున్న మనిషి - యిన్నివందల మైళ్ళ దూరంలో గుర్రబ్బగ్గీ తోలుకుంటున్నాడని దిగులేసింది!]

ఇదంతా మా ఆవిడ గమనిస్తున్నట్టుందిగావును-మెల్లగా నా పక్కకి వచ్చి "పోన్లెండి, వాడినే బండి కట్టమనండి. నెమ్మదిగా ఊరంతా తిరిగి రావచ్చు" అంది. ఆవిడమాటలు అర్థం కాకపోయినా, ధోరణి అర్థం చేసుకున్నట్టున్నాడు. ఆమెకి వంగివంగి సలాములు చేస్తున్నాడు. సేవకులకు వరాలిచ్చిన రాణిలాగ మా ఆవిడ చిరునవ్వు నవ్వుతోంది. 'సరే, రా' అన్నాను. అంతే విన్నాడు. మరి అక్కడ నిలబడలేదు. ఏదో పేరుపెట్టి పిలుస్తూ ఒక్కఅంగలో హోటల్ ద్వారం దాటి పరిగెత్తాడు. కళపెళలాడే ఎండలో నిర్లక్ష్యంగా నడిచినట్టు వర్షంలోనే నడుస్తూ పోయి గుర్రాన్ని సిద్ధం చేస్తున్నాడు.

ఉత్తరాదివాళ్ళే చేసిన దక్షిణాది యిడ్లీ తిని, మా మేనేజరు మంచితనాన్ని నంచుకొని వసారాలోకి వచ్చి నిల

బజేసరికి గుర్రబ్బండీ సిద్ధంగా వుంది. ముందు జీవితానికంతా రక్షణ లభించినంత ప్రశాంతంగా, నిర్మలంగా వుంది నందలాల్ మొహం. ఈసారి వాడిపక్కనే మరెవరో ఉన్నారు. చూశాను. నల్లగా, పొట్టివిగ్రహం కనిపించకుండా ముక్కుకి పెద్ద వెండి ఆభరణం. వర్షంలోకూడా కరిగిపోకుండా నుదుటన పెద్ద బొట్టు. మేం దగ్గరికి రాగానే ముఖమంతా చీర లాక్కొని వయ్యారంగా వొంగివొంగి సలాములు చేసింది. నవ్వుతూ 'మేరీ బీబీసాబ్' అని పరిచయం చేశాడు నందాలాల్. బండిచుట్టూ దళసరి కేన్వాసు చుట్టాడు. అయినా ఏదో మూలనుంచి అవాంఛితమయిన జ్ఞాపకంలాగ వర్షం లోపలకి తొంగిచూస్తోంది. మధ్యమధ్య ఖాళీల్లోంచి నేరస్థుడి అంతరంగంలాగ రొజ్జగాలి కొరుకుతోంది.

వర్షంలో స్నానంచేస్తున్న నందాలాల్‌కీ, వాడిభార్యకీ యిదేం పట్టినట్టు లేదు. సాయంకాలానికి మే మిచ్చే డబ్బుతో రోజు గడుస్తుందన్న వేడి ఆలోచన ఆ చలిలో వాళ్ళిద్దరినీ బ్రతికించినట్టుంది.

ఒకటి రెండు వీధులు దాటగానే ఇరుకు సందుల్లోకి వచ్చింది బండి. విజయోత్సాహపు చిహ్నాల్ని మిగిల్చిన ఒక మహాసామ్రాజ్యపు మహానగరంలో బ్రతుకుతూ జీవితంమీద విజయాన్ని సాధించలేనిప్రజలు వీళ్ళు. ఆగ్రాలో మేంచూసిన మొదటిదృశ్యమే అది. అక్కడి రాజులు రాజ్యాల్ని జయిస్తే వీళ్లు జీవితంతో పోరాడి వీగిపోయారు. బీదరికంలో సంఘీభావం పెరుగుతుంది గావును. ఆ చలి ఉదయాన్ని అక్కడా

అక్కడా కుంపట్లచుట్టూ మనుషులు కూర్చొని ఆప్యాయంగా పలకరించుకొంటున్నారు. విచిత్రం! ఎక్కడచూసినా ముసిలి వాళ్లే - పాదుషాల అధికారం, అజమాయిషీలక్రింద వలిగిపోయి, వంగిపోయిన పాత జ్ఞాపకాల్లాగా ఉన్నారు. నవ్వితే ఖరీదయిన విస్కీసీసాలో మిగిలిపోయిన చివరి ఘాటువాసనలాగ, ఎప్పుడో గొప్పగా బ్రతికినరోజుల ఛాయలు కనిపిస్తాయి ఆ ముఖాల్లో. వాళ్ళకి ఎటువేపు తాజ్ మహల్ ఉందో గుర్తు లేదు. ఎర్రకోటలో గబ్బిలాలు ఉన్నాయో, ప్రభుత్వం ఏర్పరచిన పురావస్తు ప్రదర్శనశాల వుందో తెలీదు. యమునానది వేగాన్ని మరిచిపోయి, గమనాన్ని మార్చుకొన్నదేమో అర్థంకాదు. పాతసంస్కృతికి చిహ్నాలుగా, ఆ నగరంలోని శిధిలసమాధుల వరసలో చివరగా మిగిలిపోయిన గుర్తులు వాళ్ళు.

ఆశగా రొట్టెలుతినే ముసిలివాళ్ళ బృందం ముందు బగ్గీ ఆపమంటే విరగబడి నవ్వాడు నందాలాల్. 'ఇక్కడేముంది సార్ - ఇప్పుడేం లేదు - ఒకప్పుడు పాదుషాల కాలంలో - ఈ వీధుల్లో రత్నాలు అమ్మేవారట——"

ఇప్పు డక్కడ చార్ కోల్ దుకాణం, చేతికర్రల షాపు కనిపించాయి. ఈసారి నవ్వడం నావంతయింది.

మళ్లీ బగ్గీ కదిలింది. వర్షం యీసారి ఎక్కువయింది. ఇంటి రేకులమీద పడి తాగుబోతు పేలాపనలాగ వినిపిస్తోంది. రాజులతీవ్రతకు తట్టుకొని నిలిచిన ప్రజలు ఈ వర్షం తీవ్రతని లక్ష్యం చేస్తున్నట్టు లేదు.

బండిని ఏదో వంతెన దాటిస్తున్నాడు నందాలాల్ — వంతెనక్రింద ఎఱ్ఱటి నీటిప్రవాహం ఏమిటని అరిచాను లోపల్నుంచి. 'జమునా' అంది వాడిభార్య. గొంతు నిర్మలంగా, నిండుగా వుంది. మా క్రింద పారుతున్న ఎఱ్ఱటి నదికూడా అంతనిండుగానూ వుంది. కరుణాపూరితమయిన ఋషి అంతరంగంలాగ ప్రశాంతంగా వుంది. ప్రాపంచిక చింతలను వెక్కిరించే స్థితప్రజ్ఞుడి చిరునవ్వులాగ, మీదినుంచి కురిసే వర్షాన్ని జీర్ణించుకుంటూ నిలిచిన ఎఱ్ఱటి నీరు ప్రవాహాగమనం అలసిన బాలింతరాలి నడకలాగ వుంది.

"ఇక్కడినుంచి తాజ్ మహల్ కనిపిస్తోంది సాబ్ — చూడండి" అన్నాడు నందాలాల్ —

అటు చూశాను. మసకవేసిన ఆకాశంమీద బద్ధకంగా, కదలలేని మబ్బుతునకలాగ—దూరాన ఓ కట్టడం కనిపించింది. అదే తాజ్ మహల్ అయివుంటుందనుకున్నాను.

తరువాత వరసగా చాలా కట్టడాలు చూపించాడు నందాలాల్. 'ఇత్ మదుద్దౌలా' అనే ఒక్కపేరే యింకా గుర్తుండిపోయింది. వచ్చిపోయే యాత్రికుల ఔదార్యంమీద తమ ఉపాధిని ఏర్పరచుకొన్న బీద మహమ్మదీయుల దిగులు కళ్ళుకూడా యింకా గుర్తున్నాయి. ఆ తర్వాత దయాల్బాగ్ తీసుకువెళ్ళిన గుర్తు.

దట్టమైన చెట్లమధ్యనుంచి, గతుకులరోడ్డు వెంబడే నడిపించి మరోగంటకి ఎఱ్ఱకోటదగ్గర ఆపాడు. ఆగ్రా అంటే "తాజ్ మహల్" గుర్తు మా ఆవిడకి. ఇవన్నీ చాలా విసుగ్గా

వున్నాయి. అరణ్యమంతా పరుగుతీసి, యింక కాలు కదపలేక ఆకలితో, అలసటతో నిలిచిపోయిన ఖడ్గమృగం శరీరంలాగ కనిపించింది ఎఱ్ఱకోట. ఆ మసకవెలుగులో మరీ దూరానికి_ వర్షం తాకిడికి నలిగిపోయిన కాగితం పడవలాగ కనిపించింది.

లోపల మెట్లెక్కుతూ తనకు తెలిసిన ధోరణిలో వర్ణించడం ప్రారంభించాడు నందాలాల్. వాడిపక్క వినయం, సిగ్గు, చలితో కుంచించుకుపోయిన వాడి భార్య. అంత చలిలోనూ మాకంటె చురుకుగా అడుగులువేస్తూ ముందుకు వురుకుతున్నాడు. వాడిని చూస్తూంటే చరిత్ర చేతుల్లో నలిగిపోయిన, మొగలాయి సంస్కృతికీ, జీవితం చేతుల్లో నలిగిపోయిన నందాలాల్‌కీ తేడా లేదనిపించింది. గదినుంచి గదికి తిప్పుతూ చివరకి పాదుషా శయనాగారాన్ని చూపించాడు నందాలాల్. రాజవంశాన్ని దీవించే పెద్దముత్తయిదువలాగ అక్కడికి యమునానది కిటికీలోంచి కనిపిస్తోంది. ఈ గదిలోనే పాదుషాలముందు చరిత్రకి నాంది జరిగింది. ఇక్కడే పాదుషాల విలాసాలకు బీదప్రజల చరిత్రలు శిథిలమయిపోయాయి. ఈ గదిలో గడిచిన ఒక అమృతక్షణంలోనే ముంతాజ్ ఒక ప్రపంచ అద్భుత నిర్మాణానికి భర్తదగ్గరనుంచి వరాన్ని పుచ్చుకొంది. ఇన్ని శతాబ్దాల తర్వాత ఒక బీద గుర్రబ్బగ్గీ వాడూ, ఒక సామాన్య రచయితా తమ ఆలోచనల్ని యిక్కడ పంచుకొనే అదృష్టం లభించింది. మళ్ళీ యీ క్షణం రాదు. (అందుకని నందాలాల్ అటు తిరగ్గానే మా ఆవిడని ఒక్కసారి చేతుల్లోకి తీసుకుని ముద్దుపెట్టుకున్నాను.) తెల్లబోయి ఆశ్చర్యంగా చూస్తే, "ముంతాజ్ షాజహాన్ అమర

ప్రేమకు పునాది యీ గదిలోనే పడింది. ఆ ప్రేమకి మన శ్రద్ధాంజలి యిది—నడువు"—అన్నాను. ఆవిడ ఒకటే నవ్వు.)

ఎర్రకోటనుంచి తాజ్ మహల్ స్పష్టంగా కనిపిస్తోంది. షాజహాన్ వృద్ధాప్యంలో కొడుకు అతణ్ణి బంధించిన గదిలోంచి యింకా విచిత్రంగా కనిపిస్తోంది.

కొడుకు అలా బంధించకపోతే యమునకి అవతలి ఒడ్డున నల్లటి పాలరాతితో మరొక తాజ్ మహల్ వెలిసేదని నందాలాల్ వివరిస్తున్నాడు. నాకు మాత్రం ఆ ప్రమాదం జరగనందుకు ఎంతో సంతోషం కలిగింది. తండ్రి ప్రయత్నాన్ని మధ్యలోనే ఆపివేసిన కొడుకు అభిరుచిని మనస్సులోనే అభినందించాను. మహాద్భుతనిర్మాణం ప్రక్క అలాంటి నిర్మాణాన్నే చేయబూనడం దానిని అవమానించినట్టే అవుతుంది. అప్పుడే విరిసిన గులాబిపువ్వు ప్రక్క మరొకటి లేనప్పుడే దాని గొప్పతనం. పునరుక్తినవ్యతను చంపేస్తుంది. మేరిలిన్ మన్రో ప్రక్క అలాంటి మరొక అందకత్తెను నిలిపితే అందానికి అన్యాయం చేసినట్టే ప్రపంచంలో ఒకేఒక తాజ్ మహల్ ఉండాలి — దానికి సాటి మరొకటివుండకూడదు—అన్న ఉద్దేశమే ఔరంగజేబు చర్యకు మరొక కారణమై ఉంటుంది.

మళ్లీ గుర్రబ్బగ్గీలో ప్రయాణం సాగించాం. మేం ఎదురుచూస్తున్న క్షణం వేపు గుర్రం పరిగెత్తుతోంది. మా ఆవిడకి ఒకటే ఆత్రుత. అప్పటికి అపరాహ్ణం దాటింది.

తాజ్ మహల్ ప్రాంతంలోకి బండీని తీసుకువచ్చి ఆపాడు. హోరున వర్షం. ఎదురుగా పదిగజాల్లోఉన్న వసు

వుకీ మాకూ మధ్య బూడిదరంగు తెర జారినట్టు ధారలుగా కురుస్తోంది.

"ఆ మలుపు తిరిగితే తాజ్‌మహాల్ కనిపిస్తుంది సాబ్. ముందుకు బండి పోనివ్వరు. అక్కడ గైడ్స్ వుంటారు. చూసిరండి. మేం భోజనంచేసి సిద్ధంగా వుంటాం" అన్నాడు నందాలాల్ వాడిభాషలో.

సరిగ్గా ఆ క్షణంలో అందరూ ఆకలిని మరిచి ముందుకు సాగితే, నందాలాల్‌కి యిప్పుడు ఆకలీ, విశ్రాంతీ గుర్తు కొచ్చాయి. మనకి ప్రపంచంలోకల్లా అద్భుతదృశ్యం వాడికి దైనందిన గమ్యస్థానం. మనకి వినోదయాత్ర, వాడికి జీవనాధారం. తాజ్‌మహాల్ వాడి జీవితంలో ఒక భాగం, చరిత్ర వాడికి ఉపాధి.

అటువేపుచూసే ఉత్సాహంకూడా చూపలేదు నందాలాల్. నేను బండిదిగగానే రొట్టెలమూటతీసి బండిలో పరుచుకొని వాడూ, భార్యా ఆప్యాయంగా తినడం ప్రారంభించారు.

ఆక్షణంలో ఆ అద్భుతదృశ్యాన్ని చూడడానికి మేము వర్షంలో ముద్దయిపోయాం. అన్ని దేశాలవారూ, అన్ని రాష్ట్రాలవారూ అక్కడ కనిపిస్తున్నారు. ఒక అపూర్వమయిన అనుభవాన్ని పొందాక ఏర్పడే నిర్లిప్తత, నిశ్శబ్దం — వారి కళ్ళలో ద్యోతకమవుతోంది. అన్నిమతాలూ, అన్నిభావాల సామరస్యం కళాసృష్టిలోనే సాధ్యమవుతుందిగావును. క్రైస్తవునికీ, మహమ్మదీయునికీ భూపాలరాగం ఒకేవిధంగా వినిపిస్తుంది. పికాసో చిత్రం, టాగూర్ గీతాంజలీ ఒకే విధమయిన భావప్రేరణను కలిగిస్తుంది.

నాకంటె మా ఆవిడ తొందరగా అడుగులు వేస్తోంది. తిరగవలసిన మలుపు తిరిగాం. మనస్సూ కళ్ళూ ఒక అన్యోన్యమయిన ఆనందానికి సిద్ధపడుతున్నాయి. కాని యిదేమిటి!_ వర్షపుధారల వెనక ఒక జేగురురంగు కట్టడం కనిపిస్తోంది. పాతజ్ఞానం సాక్ష్యంతో దాన్ని తాజ్ మహల్‌గా పోల్చుకున్నాను. వెలిసిపోయిన జ్ఞాపకంలాగ, నిర్లక్ష్యానికి గురి అయిన సంస్కృతీ చిహ్నంలాగ ఒంటరిగా కనిపించింది. ఆ క్షణంలో ఎవరేనా దగ్గరికి వచ్చి "ఇది తాజ్ మహల్ కాదు" అని చెవిలో అరిస్తే బాగుణ్ణనిపించింది. "నల్లనివాడు పద్మనయనంబులవాడు" అని చదువుకొని, మనస్సులో మహోన్నత స్వరూపాన్ని ఊహించుకొన్నాక సినిమాలో లోతుకళ్ళ నీలిరంగు కృష్ణుడిని చూసినట్టు నా ఊహలో తాజ్‌కీ, దీనికీ పోలికలేదు! – ఊహ ఎంతమోసం చేస్తుంది! కళకంటె కళా హృదయం ఎంత ఉన్నతమయినది!_సుగుణరూపి అయిన కళకి పెరుగుదల లేదు-నిర్గుణాత్మకమయిన కళాహృదయానికి అవధి లేదు. ఊహలోని తాజ్ మహల్ ఈ వాస్తవికత ముందు కూలి శిథిలమయిపోతోంది. గోడలు కూలిపోతున్నాయి.

మా ఆవిడ మాత్రం నోరు చప్పరిస్తూ "ఆహా!_ఎంత బాగుంది" అంటోంది. ఊహకూ వాస్తవికతకూ రాజీ కుదుర్చుకొన్న అదృష్టవంతురాలామె. అక్కడున్న అందరి అదృష్టవంతులమధ్య నా దురదృష్టాన్ని ప్రకటించుకోవడం యిష్టంలేక, నిశ్శబ్దంగా తాజ్ మహల్‌ని సందర్శించి వచ్చాను.

నందాలాల్ సుష్టుగా భోజనంచేసి మేం వచ్చేసరికి ఒక నిద్రకూడా తీశాడు. వాడిభార్య తాంబూలం వేసు

కొంటూ మమ్మల్ని చూసి వాడిని లేపింది. గుర్రాన్ని ఝళి పిస్తూ "ఏం సాబ్. ఎలావుంది?" అన్నాడు.

జీవితంలో అన్ని కర్మలనూ ముగించుకొని సన్యాసాన్ని స్వీకరించిన యోగి, సంసారసాగరంలో తల మునకలయిన వాడిని వేసిన ప్రశ్నలాగ వినిపించిందా ప్రశ్న. నేనేం సమాధానం చెప్తేనేం? బాగులేదన్నా చిరునవ్వునవ్వి మమ్మల్ని క్షమించేంత నిబ్బరంగా ఉన్నాడు. భోజనం తర్వాత మళ్ళీ నందాలాల్ హుషారు పుంజుకొన్నాడు. ఇంకా ఏవేవో స్థలాలు చూపించాడు. కాని నాకు మాత్రం ఆ తర్వాత ఉత్సాహం చచ్చిపోయింది.

బేరం చేసిన దానికంటె ఎక్కువే ఇచ్చాను వాడికి. వాడూ, వాడికంటె భార్యా సాష్టాంగపడిపోయారు. బీద వాడి సంతోషం ఎంత చవుక! కాని, ఎంత గొప్ప! కాని, వాళ్ళకృతజ్ఞతలకి మా ఆవిడకి కళ్ళనీళ్ళే వచ్చాయి. భాష రాదు కాని, లేకపోతే వాడి భార్యకి మంచి నేస్తం అయేది. ఆ తర్వాత ఎన్నోవారాలపాటు నందలాల్నీ, వాడి పొట్టి భార్యనీ గుర్తుచేసుకొంటూనే వుంది.

◆ ◆ ◆

మళ్ళీ పదేళ్ళక్రితం ఢిల్లీ ప్రయాణం పడింది. ఆఫీసులో నలుగురిని ఢిల్లీలో ట్రయినింగుకి పంపారు. అప్పుడు మళ్ళీ ఆగ్రా వెళ్ళాలని మిత్రులంతా తీర్మానించారు. కాని, ఆ వర్షంలో మసకబారిన కట్టడం, ఎర్రకోట-వీటి జ్ఞాపకాలు, అప్పుడు ఏర్పడిన అభిప్రాయాలూ ఇంకా చెరిగిపోలేదు. అందుకని ఆగ్రాకి

మాత్రం రానన్నాను. కాని మిత్రులుమాత్రం వదల్లేదు. "నువ్వొకసారి వెళ్ళొచ్చేవరకు మాకు సుఖపు. పద" అన్నారు. ఊహని చెరిపేసుకోవాలన్న తాపత్రయం, వాస్తవాన్ని చూసిన ఆనందంకన్న గొప్పదనుకుంటాను. కాని తాజ్ మహల్ చూశాక ఊహని ఊహాప్రపంచంలోనే నిలవనిస్తేనే అపూర్వమయిన ఆనందం ఉన్నదని నిశ్చయానికి వచ్చాను. (ఈ సూత్రప్రకారం చార్లీచాప్లిన్‌తో మాట్లాడడం, గ్రేటా గార్బోను ముద్దుపెట్టుకోవడం,) న్యూయార్కు వీధి బార్ లలో నీగ్రో సంగీతం వినడం నేను చస్తేచేయను-అవి నాకు అత్యంత ప్రియతమమైనవి కనక.)

మొత్తంమీద ఆగ్రా వచ్చాం. అదే మద్రాసీ హోటల్లో దిగాం. అదే మేనేజరు హోటల్లో వున్నాడు. చరిత్రమారడానికి 10 ఏళ్ళు చిన్నవ్యవధి - కాని జ్ఞాపకం మాయడానికి పదేళ్ళు పెద్ద అవధి. నేను గుర్తుచేశాకకాని పోల్చుకోలేకపోయాడు మేనేజరు. గుర్తుచెయ్యకుండానే పోలిక పట్టగలిగినవాడు ఒక్కడే నందాలాల్! - నన్ను చూడగానే హోటల్ ఆవరణలోకి పరిగెత్తుకు వచ్చాడు. మొహం ఇంత య్యింది. పదేళ్ళు వాడిని చాలా మార్చాయి. జుత్తు నెరిసింది. ఒళ్లు బాగా వచ్చింది. మీసాలు తీసేశాడు. కనుబొమ్మలు దుబ్బుల్లాగ పెరిగాయి. కళ్ళు ఎర్రగా వున్నాయి. తాగుడు ఎక్కువ అలవాటు చేసుకున్నాడుగావును. కాని గొంతులో సౌమ్యత పోలేదు. లేక నామీద గౌరవమేమో అది. "మేమ్ సాబ్ రాలేదా సాబ్" అన్నాడు. వాడి ముసిలిగుర్రం అక్క-

డికి కనిపిస్తోంది. మా మిత్రులకి చెప్పాను. వీడయితే మనకన్నీ తీరికగా చూపుతాడని. కాని అప్పటికి టాక్సీలు ప్రబలంగా వున్నాయి. మంచి ఇంగ్లీషు వచ్చిన గైడ్‌ని తీసుకుని కారులో పోదాం అన్నారు. వాళ్ళ సంస్కారానికి నందాలాల్ మురికి బండి, వాడిభాష అడ్డొచ్చాయి. "వద్దంటున్నారు నందలాల్" అన్నాను. "పర్వానై సాబ్. సాయంకాలం తమ దర్శనానికి వస్తాను. ఒక అరగంట నాతో రండి" అన్నాడు. మేం వద్దన్నామని విచారంలేదు. పదేళ్ళ క్రిందటయితే దిగులు కనిపించేది. ఇప్పుడు నవ్వుతూ వున్నాడు. వయస్సు జీవితంపట్ల పిరికితనాన్ని చంపేసి ఒక వేదాంతాన్ని మిగిల్చింది. ఇప్పుడే నిండుగా వున్నాడు నందాలాల్.

ఈసారి ఎండ వెలుగులో తాజ్‌మహాల్ కాస్త మెరుగుగా కనిపించింది. అప్పట్లో కళాసృష్టిని సానుభూతితో అంగీకరించానేకాని ఆప్యాయతతో అనుభవంలో పొదుగుకోలేదు.

సాయంకాలం తిరిగి వచ్చేసరికి నందాలాల్ సిద్ధంగా ఉన్నాడు. వేడికాఫీ తాగి వాడి గుర్రబ్బగ్గీలో బయలుదేరాను. ఇప్పుడు వాడిభాష బాగా అర్థమవుతోంది.

ఉన్నట్టుండి అడిగాను: "నీ భార్య కనిపించ దేం?" అంటూ. అంతే! కళ్ళ నీరు కార్చడం ప్రారంభించాడు వాడు. ఆ కథంతా చెప్పుకొచ్చాడు. మూడేళ్ళకిందట పోయిందట. అప్పటినుంచీ ఒంటరిగానే బండి నడుపుకొంటున్నాడట. జాలేసింది నాకు.ఆ దంపతుల సమష్టిజీవనం చూసిన నాకు, ఇప్పటి నందాలాల్ ఒంటరిజీవితంలో అసమగ్రత కొట్టవచ్చినట్టు కని

పించింది. శిథిలమయిన పాదుషాల గోరీలమీదనుంచి కూడా ధైర్యంగా గమనిస్తున్న మొగలాయీ సంస్కృతి చరిత్ర, ఇవాళ సజీవ శైథిల్యాన్ని అనుభవిస్తున్న నందాలాల్ దగ్గరి కొచ్చి ఆగిపోయింది. ఆగ్రా ప్రాచీన సంస్కృతీ చైతన్యంలో నందాలాల్ ఒకభాగమయితే, ఇవాళ ఆ చైతన్యం స్తంభించి పోయినట్టే కదా!

"ఎక్కడికి యిలా!" అన్నాను.

"చెప్తాను సాబ్" అంటున్నాడు. అంతదుఃఖంలోనూ వాడిని పలకరించి, వాడి కష్టాలను పరామర్శించిన నా సమక్షం కొంత మనశ్శాంతిని కలిగించడం కనిపెట్టాను. గుర్రబ్బగ్గి ఎర్రకోట మలుపుతిరిగి, ఓ నూరు గజాలుదాటి దట్టంగా పెరిగిన చెట్లమధ్యకివచ్చి ఆగింది. సంధ్యవెలుగు అక్కడికి జారడం లేదు. కాలగమనంతో ప్రమేయంలేని ఒక నిశ్శబ్దం ఆ ప్రాంత మంతటా ఆవరించి వుంది. మరో పదిగజాలు నడిపించి ఒక చోట ఆపాడు చుట్టూ శుభ్రంచేసి మధ్యలో తులసికోట లాంటి కట్టడంవుంది. దానికి ఎర్రరంగు పూశాడు. నిన్నటి పువ్వులు ఎండి గాలికి రెపరెపలాడుతున్నాయి చుట్టూ బంతి పువ్వులమొక్కలు పాతిఉన్నాయి. అతిభక్తితో, వినయంతో అక్కడ మోకాళ్లమీద కూర్చొని తలవొంచాడు.

"ఇక్కడే సాబ్ నా భార్యపోయింది. మూడేళ్ళ యింది. నేనీ గుడిసెలోనే ఉంటున్నాను" అంటూ పక్కనున్న గుడిసె చూపించాడు.

దీనంగా ఆర్ద్రంగా ఆ కట్టడంవేపు చూస్తున్నాడు నందాలాల్. విధి విధించిన శాపాన్ని నిశ్శబ్దంగా స్వీకరించి, ఆ

ఒంటరితనాన్ని భార్యపట్ల కృతజ్ఞతతో నింపుకొన్నాడు. అప్పటివాళ్ళ ఆప్యాయత, అన్యోన్యత, పొట్టిభార్య తెల్లటి చిరునవ్వు, ఇద్దరూ కలిసి కష్టాన్ని పంచుకొనే ఒద్దిక - అన్నీ గుర్తుకొచ్చాయి.]

ప్రపంచమంతా దీనిని గుర్తించకపోయినా వాడికి అవసరంలేదు. వాడూ, వాడికి నచ్చిన ఆప్తులూ తెలుసుకుంటే చాలు. వాళ్ళ జ్ఞాపకాలలో ఆమెకు అమరత్వం సిద్ధింపచేశాడు. దూరంగా కనిపించే ఉన్నతమయిన కట్టడంలో భార్యపట్ల ప్రేమానురాగాలతోపాటు, ధనం లభింపచేసిన ఠీవీ, దర్పం ఉన్నాయి. ఇక్కడ నిర్మితమయిన ఈ చిన్నకట్టడంలోనూ అంత ఔన్నత్యమూ వుంది. అంతకుమించిన ప్రేమానురాగాలున్నాయి. కాని వాటితోపాటు బీదరికం యిచ్చిన నిరాడంబరత, విశ్రాంతీ ఉన్నాయి.

అక్కడ విశ్రమించే ప్రేమమూర్తి నలుగురిమధ్యా అనునిత్యం గుర్తింపబడే అదృష్టవంతురాలయితే యిక్కడ విశ్రమించిన నందాలాల్ పొట్టిభార్య నలుగురి ప్రమేయంలేని ప్రశాంత సుషుప్తి ననుభవిస్తున్న అదృష్టవంతురాలు. భార్యతో సుఖాన్ని, భార్యలేని దుఃఖాన్ని తనకే మిగుల్చుకొన్న ఆ అదృష్టవంతుడు నందాలాల్. అల్లంతదూరంలో కనిపించేది ప్రపంచమంతా విస్మయంతో చూసే తాజ్ మహల్ అయితే, ఇది ఒక గుర్రపుబగ్గీవాడి హృదయాన్ని ఆర్ద్రించేసే తాజ్ మహల్.

అప్పటి జ్ఞాపకాలు పునశ్చరణ చేసుకొంటున్నాడు గావును—ఇంకా అటువేపే నిశ్చలంగా చూస్తున్నాడు. తెలియకుండా నాకూ కళ్ళవెంట నీళ్లొచ్చాయి.

"ఇక వెడదామా?" అన్నాను.

"నాకోసం ఇంతదూరం వచ్చారు సాబ్. నాకదే పది వేలు." అని కాళ్ళుపట్టుకున్నాడు.

తిరిగి వస్తూ అనుకున్నాను — ఈసారి నిజమైన తాజ్ మహల్‌ని చూశానని — ఈ ఆగ్రా ప్రయాణంలో సార్థకత ఉన్నదనీ.

(జ్యోతి, ఫిబ్రవరి, 1967)

(12—4—67 విజయవాడ రేడియో కేంద్రంనుంచి ప్రసారితం)